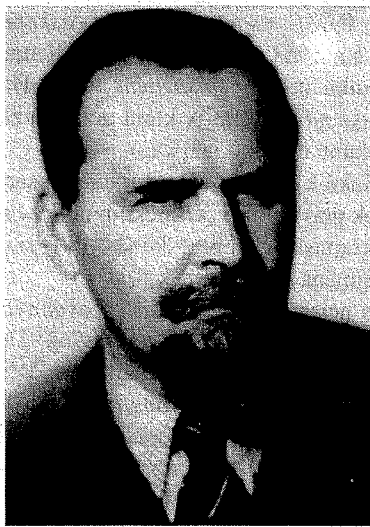

Některé základní práce členů pražské školy vyšly ve známých sbornících *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, na něž navázalo na konci šedesátých a na začátku sedmdesátých let několik svazků sborníku *Travaux linguistique de Prague*. V třicátých letech byl také založen časopis *Slovo a slovesnost*, který je dodnes naším nejvýznamnějším lingvistickým časopisem.

7.5. VZNIK FONOLOGIE

Snad největší pozornost věnovali členové Kroužku v klasickém období otázkám fonologie. Zde také dosáhli v průběhu třicátých let nejvýznamnějších výsledků. Stejně jako jiné obory lingvistiky nezrodila se ani fonologie ze dne na den. Mezi předchůdce pražské školy patří v tomto ohledu zvláště členové kazaňské, leningradské a ženevské školy. Tak

Obr. 46: Nikolaj S. Trubeckoj

např. Jan Baudouin de Courtenay psal o fonémech už r. 1895. Myšlenka rozlišovat fonémy a hlásky pochází od jeho žáka a spolupracovníka M. Kruszewského. Otázkou fonémů se zabývali i další jeho žáci, jako např. orientalista E. D. Polivanov, jehož prostřednictvím se tyto otázky dostaly do Japonska, nebo L. V. Ščerba, který už r. 1912 definoval foném podobně jako později Trubeckoj. Také F. de Saussure se o fonémech zmiňuje, i když nerozlišuje ještě fonologii od fonetiky. Konečně se zdá, že američtí lingvisté rovněž dospěli k poznání zásad fonologie nezávisle na pražské škole, hlavně na základě výzkumu indiánských a dalších exotických jazyků.

To všechno nic nemění na faktu, že teprve v pražské škole byly tyto otázky poprvé propracovány systematicky a že z nich poprvé byly vyvozeny patřičné důsledky. Otázkami fonologie se zabývala celá řada členů pražského Kroužku, jako např. V. Mathesius, B. Trnka, J. Vachek, R. Jakobson a další, avšak soustavný výklad všech základních otázek nové disciplíny podal koncem třicátých let Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (1898–1938) v nedokončeném díle „Základy fonologie“ (*Grundzüge der Pho-*

nologie, 1939), které vyšlo rok po jeho smrti jako 7. svazek „*Travaux du Cercle linguistique de Prague*“.

Mnozí lingvisté považují „Základy fonologie“ za vyvrcholení funkčního přístupu k jazykovým jevům v klasickém období pražské školy mezi dvěma světovými válkami. V každém případě jde o mimořádně důležité dílo, které zůstane přes svou nedokončenost trvalým přínosem světové jazykovědě. (K dokončení chybělo Trubeckému podle některých současníků asi dvacet stran. Vedle nemoci zabránila mu dokončit dílo i tehdejší politická situace v Evropě; po zabrání Rakouska nacistickým Německem byl Trubeckoj, známý svým protifašistickým postojem, několikrát vyslýchán gestapem. V nemocnici pokračoval v diktování „Základů“ až do posledních dnů, předčasná smrt mu však nedovolila dílo dokončit.) Zde si všimneme některých jeho základních myšlenek.

Hlásky mohou mít různé funkce, z nichž nejdůležitější je funkce *distinktivní* (čili rozlišovací, nebo také fonologická); ta umožňuje rozlišit význam jinak stejných slov, která se liší právě jen jednou hláskou (např. *důl, hůl, kůl, půl, sůl, vůl* apod.). Hlásky, které se mohou vyskytnout v témž kontextu a rozlišují význam slov, jsou *fonémy*; jsou to minimální fonologické jednotky, tj. minimální jednotky schopné rozlišit význam. V promluvě se každý foném realizuje jako *varianty*, a to buď *fakultativní* (tj. takové hlásky, které v témž kontextu nerozlišují význam) nebo *kombinatorické* (tj. takové podobné hlásky, z nichž každá se vyskytuje v jiných kontextech).

Mohou-li se fonémy vyskytnout ve stejných kontextech, pak spolu vytvářejí *opozici* (protiklad). Teorie opozic je jednou z nejpřínosnějších částí Trubeckého díla a dodnes nebylo třeba na ní mnoho měnit. Je také pěkným příkladem toho, jak autor v duchu funkčního strukturalismu klasifikuje fonémy jednak z hlediska celého systému, jednak z hlediska vzájemných vztahů mezi jednotkami. Pokud jde o vztah fonémů k celému systému, rozlišuje Trubeckoj především opozice *jednorozměrné* (základ, který je oběma fonémům společný, nevyskytuje se u dalších fonémů) od *vícerozměrných* (společný základ se vyskytuje u více než dvou fonémů), dále pak opozice *proporciální* (vztah mezi dvěma fonémy se opakuje i u jiných dvojic) od *izolovaných* (vztah mezi dvěma fonémy se jinde neopakuje).

Při analýze němčiny došel Trubeckoj k závěru, že 20 německých souhláskových fonémů vytváří navzájem 190 různých opozic. Z nich pouze 13 je jednorozměrných, ostatní jsou vícerozměrné. V druhém případě mají převahu opozice izolované nad proporciálními (poměr 150:40). Spojíme-li obě kritéria, pak nejvíce je v němčině opozic izolovaných vícerozměrných (148, tj. 78 %), nejméně pak izolovaných jednorozměrných (2, tj. necelé 1 %). U jiných jazyků mohou být jiné počty, avšak přibližné vztahy bývají obdobné.

Pokud jde o vztah členů opozice k sobě navzájem, rozlišuje Trubeckoj tři typy opozic: *privativní*, *graduální* a *ekvipolentní*. *Privativní* je taková opozice, v níž se oba členy liší přítomností nebo nepřítomností jediného příznaku (např. *znělé/neznělé, nosové/nenosové* apod.). Pro členy *graduální* opozice je charak-

teristický různý stupeň téže vlastnosti (např. samohlásky *zavřené/střední/otevřené* apod.). Všechny ostatní opozice jsou *ekvipolentní* (u nich se členové neliší ani přítomností či nepřítomností jediného příznaku, ani jeho odstupňováním; odlišností je více, viz např. něm. opozici *f/k*). V jazycích je zpravidla nejvíce opozic ekvipolentních, nejméně graduálních. Nejdůležitější jsou však opozice privativní, které ukazují, na jakých distinktivních rysech je vybudován fonologický systém daného jazyka (viz 7.6.).

Konečně pokud jde o rozsah jejich rozlišovacích schopností v systému, rozeznává Trubeckoj opozice *konstantní* (dva fonémy rozlišují význam slov ve všech možných kontextech) a *neutralizovatelné* (dva fonémy rozlišují význam slov jen v některých kontextech, jinde se chovají jako by šlo o kombinatorní varianty jednoho fonému, tj. vyskytují se v různých kontextech; např. francouzské otevřené a zavřené *e* rozlišuje význam slov jen v poslední slabice, v ostatních pozicích se tato opozice neutralizuje; v češtině je příkladem neutralizovatelné opozice protiklad *znělá/neznělá*; tak např. v opozici *d/t* rozlišují oba členy ve většině případů význam – viz např. *den/ten*, *ledu/letu* – avšak na konci slova se tento protiklad ruší, tj. neutralizuje – viz např. *led/let*). *Neutralizace* tedy znamená zrušení fonologického protikladu v určitých kontextech. Souvisí také s pojmem *archifoném*, což je podle Trubeckého „souhrn distinktivních rysů společných dvěma fonémům“; v pozici neutralizace reprezentuje jeden z obou členů opozice její archifoném.

V diachronní fonologii je důležitý také pojem *defonologizace*, kdy z dvou fonémů se vývojem jazyka stávají dvě varianty téhož fonému. Viz např. zánik interdentalního *z* (případně *c*), v americké španělštině a s tím spojená potřeba nových výrazů, jako např. *costurar* (šít), kdy starší (a evropské) *coser* už se výslovností neliší od *cocer*, které zase bývá nahrazováno výrazem *cocinar* (vařit). Opačným případem je *fonologizace* protikladů, tj. jev, kdy dvě hlásky začínají v určitém období rozrůžňovat význam slov. Tak např. v polštině bylo měkké a tvrdé *k* (a rovněž *g*) až do 16. stol. jen *variantami* jednoho fonému; později začaly tyto hlásky rozlišovat význam a protiklad se tedy *fonologizoval*, neboť z původních variant vznikly dva fonémy.

Důležitý je dále pojem a termín *korelace*, který označuje zvláštní druh opozic: podle Trubeckého korelace = opozice privativní, jednorozměrná, proporcionální a neutralizovatelná. U *korelačních párů* se opakuje týž vztah. Tak např. v češtině a mnoha jiných jazycích je běžná *korelace znělosti* (korelační páry *d/t*, *b/p*, *z/s* atd. se liší přítomností či absencí znělosti). Vytváření takových párů je efektivní prostředek, jímž jazyk může často téměř zdvojnásobit počet svých fonémů. Příkladem je rozsáhlá *korelace měkkosti* v ruštině a polštině i úplná *korelace kvantity* u českých samohlásek (*a/á*, atd.).